

SOCIÁLNÍ PŘÍČINY ZÁNIKU ANTICKÉ KULTURY

(S. W. A., str. 1–26)

1.

Římská říše nebyla vyvrácena zvenčí, početní převahou nepřátel anebo snad neschopností svých politických vůdců. V posledním století své existence měl Řím své železné kancléře, v čele mu stály heroické postavy, jako byl Stilicho, spojující v sobě germánskou odvahu s rafinovaným diplomatickým uměním. Proč se jim nepodařilo to, co dokázali proti Saracénům a Hunům analfabeti z merovejského, karolinského a saského kmene?

Než se říše rozpadla, nebyla už dávno tím, čím bývala. Nezhroutila se náhle, jedním mocným nárazem. Stěhování národů spíš jen stvrdilo vývoj, který už dávno probíhal.

Především však římskou starověkou kulturu nepřivedl k poklesu teprve rozpad říše. Politický svazek římské říše přežil rozkvět této kultury o celá století. Byla dávno ta tam. Římská literatura skomírala už počátkem třetího století. Umění právníků i jejich školy upadly. Řecké i latinské básnictví usnulo smrtelným spánkem. Dějepisectví se scvrkávalo, až téměř zmizelo. Dokonce i nápisy pomalu umlkaly. Latina degenerovala málem nadobro. Když za půl druhého století dospěl císařský majestát k definitivnímu zániku, připadá nám, že ho barbarství už dávno přemohlo zevnitř. Stěhování národů rozhodně nezačaly na půdě rozpadlé říše nějaké zcela nové poměry; merovejská říše, aspoň v Galii, má zprvu ještě docela ráz římské provincie. – Naskýtá se tedy otázka: Odkdy začíná onen *soumrak kultury* v antickém světě?

Vysvětluje se různě. Někdy zcela chybně, někdy ze správného stanoviska, ale v nesprávném světle.

Prý despotismus jaksi psychicky utiskl antického člověka, jeho politický život i jeho kulturu. Ale vždyť despotismus Fridricha Velikého byl pákou k rozmachu.

Prý ten domnělý přepych anebo skutečná mravní zkaženost nejvyšších společenských kruhů na sebe přivolaly strašný soud dějin. Ale vždyť obojí je pouze symptom. Jak uvidíme, antickou kulturu přivedly k propasti mnohem závažnější procesy než hříchy jedinců.

Prý emancipace římských žen a uvolnění manželských svazků ve vládnoucí třídě podkopaly základy společnosti. Co kdysi bájil takový tendenční reakcionář jako Tacitus o ženě germánské, o tomto zuboženém tahounu rolnického válečníka, opakují po něm podobní dodneška. Popravdě rozhodla ta věčná „německá žena“ o vítězství Germánů právě tak málo, jako ten věčný „pruský kantor“ o bitvě u Hradce Králové. Však ještě uvidíme, že právě *obnovení* rodiny v *nížších* vrstvách společnosti souvisí s upadáním antické kultury.

Přímo až ze starověku k nám zaléhá hlas Pliniův: „Latifundia perdidere Italiam.“ Latifundie zahubily Itálii? Podle jedněch prý tedy pokazili Řím junkeři, podle druhých rovněž oni, ale jen proto, že zamezili dovoz cizího obilí. Být tam Kanitzův plán, seděli by tedy cízarové na trůně dodnes? – My však uvidíme, že právě zánik antické kultury byl krokem k *obnovení selského stavu*.

Aby nechyběla ani hypotéza jakoby darwinistická, tvrdí se v poslední době mimo jiné: Při odvozech k vojsku působil proces přirozeného výběru a nejzdatnější muže odsuzoval k životu bez manželství, a to prý způsobilo degeneraci antické rasy. – Uvidíme však, že ruku v ruce se zánikem římské říše se její vojsko víc a více doplňuje *samo ze sebe*.

Dost o tom. Než přistoupíme k věci, ještě jedna poznámka.

Vypravěč vždycky vyvolá lepší dojem, když obecenstvo cítí „de te narratur fabula“ (= ten příběh je o nás) a když může na závěr zvolat „discite moniti!“ (= vezměte si z toho ponaučení!). Ale tuhle přednost následující výklad nemá. K objasnění dnešních sociálních problémů se z dějin starověku naučíme málo, anebo nic. Dnešní proletář by si s antickým otrokem nerozuměl o nic víc než Evropan s Číňanem. Naše dnešní problémy jsou zcela jiné. Scéna, kterou sledujeme, je zajímavá jen historicky. Rozhodně je to jedna z nejzvláštnějších scén, jaké dějiny znají: stará kultura rozkládá zevnitř sebe samu.

Nejdříve si musíme ujasnit právě ty nejvýznačnější *zvláštnosti* sociální struktury antické společnosti. Uvidíme, že ony určily průběh vývoje antické kultury.

2.

Starověká kultura je bytostně kultura *městská*. Město je nositelem politického života, stejně jako i umění a literatury. Také ekonomicky patří do starověku ta forma, kterou dnes nazýváme „městské hospodářství“. Starověké město helénského období se podstatně neliší od našeho města středověkého. Jsou-li rozdílné, tak jde namnoze o podnebí a etnické rozdíly mezi Středomořím a střední Evropou, tak jako se i dnes liší italská dělníci od anglických, italská řemeslníci od německých. Také ekonomika antického města původně spočívá ve směně produktů městského řemesla s produkty nejbližšího zemědělského okolí na městském trhu. Tato bezprostřední směna mezi producentem a konzumentem v podstatě *kryje* potřebu bez dovozu zvenčí. Aristotelův ideál autarktie (soběstačnosti) města byl ve většině helénských měst skutečností.

Nicméně z tohoto lokálního podkladu už od šerého

dávnověku vyrůstá mezinárodní obchod a zahrnuje značná území a četné předměty. V dějepise slyšíme, že ho provozovala právě města se svými loděmi. Ale když to tak posloucháme, snadno zapomeneme na jedno: jak byl *kvantitativně* nepatrný. Předně: evropská starověká kultura byla *pobřežní* kultura a její dějiny byly zprvu dějinami pobřežních měst. K technicky rozvinuté komunikaci ve městech stálo v příkrém kontrastu naturální hospodářství barbarských rolníků ve vnitrozemí, sdružených v kmenových obcích nebo pod panstvím patriarchálních feudálů. Jen po moři a po velkých řekách vedla opravdu trvale a stále mezinárodní doprava. Vnitrozemská doprava, srovnatelná třeba i jenom se středověkou, ve starověké Evropě neexistovala. Na vychvalovaných římských silnicích, zrovna jako na římských poštách, vůbec nebyl takový provoz, že by třeba jen vzdáleně připomínal novodobé poměry. Rozdíl v rentabilitě mezi vnitrozemskými statky a statky při vodních cestách byl obrovský. Ale být blízko římské silnice, to se ve starověku nepovažovalo za výhodu, ale za obtíž. To kvůli ubytování vojska a kvůli – všelijaké havěti. Nebyly to totiž silnice dopravní, ale vojenské.

Na této dosud nenarušené základně naturálního hospodářství se směna zboží příliš neujímala, s výjimkou tenounké vrstvy zboží *obzvlášť hodnotného*, jako jsou vzácné kovy, jantar, drahé tkaniny, železářské a hrnčířské výrobky. Stále se obchodovalo poněkud jen s přepychovými předměty, u nichž se při vysoké ceně vyplatily obrovské výlohy na dopravu. Takový obchod se vůbec nedá srovnat s dnešním. To je jako kdyby se dnes obchodovalo pouze se šampaňským, s hedvábím ap., zatímco statistiky ukazují, že obrovské částky v obchodních bilancích dnes činí právě jen věci *masové* spotřeby. – Pravda, města jako Athény a Řím potřebovala dovážet i obilí. To však byly v tehdejší světě případy mimořádné, a tuhle

potřebu si obstarávala sama *obec*, volnému obchodu ji ponechat nechtěla ani nemohla.

Svými každodenními potřebami nebyly na mezinárodním transportu zainteresovány masy, nýbrž úzká vrstva *majetných tříd*. Podmínkou rozvoje obchodu byla tudíž rostoucí majetková diference. Ta se však – a tím docházíme ke třetímu, nejdůležitějšímu bodu – vyhraňuje ve specifické formě a ve specifickém směru.

Antická kultura je kultura *otrokářská*. Od počátku tu existuje vedle svobodné práce městské nevolná práce venkovská. Vedle svobodné dělby práce na podkladě *směny* na městském trhu nesvobodná dělba práce na základě organizované soběstačné výroby ve vlastním hospodářství na venkovském statku. Zrovna jako ve středověku. A stejně jako ve středověku existoval i ve starověku přirozený antagonismus mezi oběma formami koordinace lidské práce. Pokrok závisel na pokračující dělbě práce. Při práci *svobodné* tato dělba znamená především pokračující rozšiřování trhu. Extenzivní (co do zeměpisné rozlohy) i intenzivní (co do osobního okruhu směny). Měšťanstvo se proto snažilo bourat robotní velkostatek a získat obyvatele pro volný trh. Kdežto při práci *nesvobodné* to znamená hromadit lidi: čím víc otroků nebo rabů, tím víc se může v nevolných pracích uplatnit specializace.

Ve středověku vyšla nakonec vítězně svobodná práce a směna zboží. Ve starověku směřoval však vývoj opačně. Proč? Z téže příčiny, z jaké ve starověku vázl i technický pokrok: protože byl člověk laciný. A to bylo vyvoláno neustálými válkami. Válka byla zároveň hon na otroky. Na otrokářský trh přinášela neustále nový materiál a nepředstavitelným hromaděním lidí zásobovala nevolnou práci. Svobodná řemesla se tím odsuzovala ke stagnaci na úrovni nuzácké zakázkové práce. Zabránilo se, aby soutěží svobodných podnikatelů se svobodnou námezdnou prací

o odbyt na trhu vyvstaly takové ekonomické prémie za vynálezy nahrazující lidskou práci, jaké lidem vynášejí vynálezy v novověku.

Ve starověku tvořil stálé centrum nesvobodné práce „oikos“ (tj. pánův dům, respektive domácnost). Jenom otrokáři mohli své potřeby opatřovat dělbou práce mezi otroky a zvyšovat svou životní úroveň. Jen otrokářský závod mohl krýt své potřeby a vedle toho rozšiřovat výrobu pro trh.

Tím zabočuje ekonomický vývoj starověku na svou zvláštní cestu, odlišnou od středověké. Ve středověku se intenzivně rozvíjela především svobodná dělba práce na bázi zakázkové výroby uvnitř lokálního hospodářského areálu města. Potom, za rozmachu dálkové dopravy při interlokální dělbě práce, vznikají na bázi svobodné práce formy výroby pro odbyt na cizích trzích, nejprve nákladnický systém, potom manufaktura. A tím, že se potřeby širokých mas stále více obstarávají interlokální a nakonec mezinárodní směnou, ustavuje se i novodobé národní hospodářství.

Naproti tomu ve starověku se zároveň s rozvojem mezinárodní dopravy uzavírá, jak jsme viděli, nevolnická práce do otrokářské velkodomácnosti. Pod nadvládou směnného hospodářství se tak rozrůstá stále mohutnější podstava s bezesměnným krytím potřeb: otrokářské komplexy stále a stále pohlcují lidi a neobstarávají své potřeby na trhu, ale ponejvíc z vlastního hospodářství. Čím více se zvyšují nároky a stoupají potřeby nejbohatší vrstvy majitelů lidí a *extenzivně* se rozšiřuje doprava zboží, tím více ztrácí tato doprava na *intenzitě*, tím více se redukuje na tenkou síť, rozprostřenou přes naturální hospodářskou základnu. Její oka se sice zjemňují, její vlákna jsou však tenčí a tenčí.

Ve středověku se pozvolnou invazí podnikavosti a soutěže do hloubi lokální hospodářské pospolitosti připravoval přechod od místní zakázkové výroby k in-

terlokální tržní výrobě. Ve starověku mezinárodní dopravou vzrostly „oiky“, které odňaly živnou půdu místnímu tržnímu hospodářství.

3.

Nejnápadnější byl tento vývoj na půdě Říma. Řím byl zpočátku – po vítězství plebejů – dobovačný stát rolníků, anebo lépe, měšťanů s pozemky. Každá válka byla zábořem půdy pro kolonizaci. Nedostávalo-li se na občanova syna dědictví z otcova statku, dobýval si ve vojsku půdu a tím také občanská práva. V tom je tajemství oné expanzivity. Tohle však skončilo, když se začalo dobývat zámoří. To už nerozhodovaly kolonizační zájmy rolníků, ale vykořisťování provincie aristokracií. Válkami se sledoval hon na lidi a konfiskace země, aby ji mohli vysávat nájemníci domén a daní. Ke všemu byl rolnický stav doma zdecimován druhou punskou válkou – následky jeho úpadku jsou jakousi posmrtnou pomstou Hannibalovou. Reakce proti gracchovskému hnutí rozhodla s konečnou platností o vítězství otrocké práce v zemědělství. Od té doby stoupá životní úroveň, kupní síla a tržní produkce jedině u otrokářů. Ne snad že by svobodná práce docela zmizela – ale *rozvíjejí se* jedině otrokářské podniky. Římští zemědělstí spisovatelé staví pojetí práce zcela samozřejmě na předpokladu práce otrocké.

Účinek nevolné práce na kulturu zesílil konečně *rozhodným* způsobem, když byly do římského světa zahrnuty velké vnitrozemské prostory: Hispanie, Gallie, Ilýrie, podunajské země. Těžiště populace římské říše se posunulo do *vnitrozemí*. Antická kultura se tím pokusila změnit jeviště, stát se z pobřežní kultury kulturou vnitrozemskou. Rozšířila se na obrovské hospodářské teritorium, které nebylo možno ani za

staletí získat pro zbožní obchod a pro peněžní nákup potřeb ani zdaleka v té míře jako středomořské pobřeží. Jestliže i v oné přímořské oblasti byla ve starověku směna zboží malá a stále se zmenšovala, ve vnitrozemí byla oka dopravní sítě mnohem řidší. Ve vnitrozemí nekráčet kulturní pokrok cestou *svobodné* dělby práce a rozvoje *intenzivního* transportního zboží. To nebylo vůbec možné. Jedinou možnou cestou integrace do středomořské kulturní oblasti tu mohl být pouze vzestup otrokářské aristokracie, založený na vlastnictví otroků, na nevolné práci a – na oiku. Ještě víc než doprava při pobřeží musela se nekonečně nákladnější doprava ve vnitrozemí dlouho omezovat výhradně na ukojování luxusních potřeb nejvyšší třídy vlastníků lidí. A rovněž tak malý počet velkých otrokářských závodů mohl na druhé straně vyrábět zboží pro odbyt.

Otrokář se tak stal nositelem antické kultury. Organizace otrocké práce tvořila nezbytnou základnu římské společnosti. Jejimi sociálními zvláštnostmi se budeme blíže zabývat.

Vzhledem ke stavu pramenů o ní máme daleko nejjasnější obraz z popisu *zemědělských* závodů pozdně republikánské a raně císařské doby. Statkářský majetek byl beztak základní formou bohatství, i spekulativní kapitály se vkládaly do tohoto majetku: římsští spekulanti měli obvykle velkostatky, už proto, že pro výnosnější spekulaci, pro pachtu a konkursy veřejné, byla předepsána kauce v pozemcích.

4.

Typický římský velkostatkář není zemědělec, který sám vede podnik, nýbrž je to muž, který žije ve městě, je činný v politice a především mu jde o peněžní rentu. Správa jeho statku je v rukou nevolných dozorců

(vilici). Poměry v hospodářství na takových statcích vypadají asi takto:

Produkovat na odbyt obilí se většinou nevyplácí. Např. Řím je pro trh nepřístupný vzhledem k tomu, že zásobování obilím je tam záležitost státní a transport až z vnitrozemí se při ceně obilí vůbec nevyplácí. Mimoto se otrocká práce nehodí pro obilnářství, zvláště ne pro římský způsob řádkové kultivace, která vyžadovala mnoho pečlivé práce, a tedy zainteresovaného dělníka. Proto bývalo pěstování obilí aspoň zčásti *pronajímáno* „kolónům“, drobným zemědělcům, potomkům svobodného rolnictva, které bylo připraveno o majetek. Takový kolón není ovšem od počátku žádný volně hospodařící samostatný nájemce nebo zemědělský podnikatel. Inventář mu půjčuje pán, podnik mu kontroluje vilicus. Mimoto se podle všeho od počátku často ukládala pracovní povinnost, zvláště asi výpomoc na velkostatku při žních. Přídělování polí kolónům se považovalo za *pánovo* hospodaření „prostřednictvím“ parcelistů („per“ colonos).

Tržní produkce statku „ve vlastní režii“ zahrnovala oproti tomu jen produkty obzvláště cenné: olej a víno, mimoto zahradní plodiny, výkrm dobytka, chov drůbeže a speciální kultury pro tabuli nejvyšší vrstvy římské společnosti, která byla jediné koupěschopná. Tyto kultury vytlačily obilí na méně úrodnou půdu, ta se poskytla kolónům. Statek byl plantážnického typu a dělníci na statku byli *otroci*. „Familia“ otroků a kolóni bývali spolu obvyklými obyvateli velkých statků i v císařské době.

Nás teď nejprve zajímají otroci.

Pohledme na ideální schéma, které nám zanechala zemědělská literatura. Obydlí pro „mluvící inventář“ (*instrumentum vocale*), tedy stáj pro otroky, najdeme vedle stáje pro dobytek (*instrumentum „semivocale“* – polomluvící). Jsou v něm společné ložnice, také lazaret (*valetudinarium*), vězení (*carcer*), dílna „oiko-

nomických“ řemeslníků – a tak pomalu vyvstane před vnitřním zrakem toho, kdo nosil dvojí sukno, dobře známý obraz: *kasárna*. A opravdu: existence otroka je normálně existence kasárenská. Spí se a jí společně pod dozorem vilikovým. Lepší šaty se odvádějí „do skladu“ dozorcově manželce (vilica), fungující jako „skladní poddůstojník“; měsíčně se koná raport k revizi šatstva. V práci platí přísně vojenská disciplína. Ráno se nastupuje v četách (decuriae) a odpočoduje se pod dohledem „pohaněčů“ (monitores). Jak také jinak? Ještě nikdy nebylo natrvalo možné vyrábět pro trh nevolnickou práci bez biče.

Důležitý je pro nás zvláště jeden moment, který odpovídá této formě kasárenské existence: internování otroci jsou nejen bez majetku, ale i bez rodin. Jenom vilicus žije ve zvláštní komůrce v otrockém manželství (contubernium), asi jako ženatý šikovatel nebo poddůstojník v dnešních kasárnách – ba podle agrárních spisovatelů to mělo být v pánově zájmu vilikovi dokonce „předepsáno“. A jako k rodině vždy patří vlastnictví, tak i zde: k otrockému manželství patří otrocké vlastnictví. Vilicus – podle spisovatelů zřejmě jen on – měl peculium, původně, jak nasvědčuje název, dobytek, který vyháněl na panskou pastvinu tak jako dnes deputátník na pruském velkostatku. Masa otroků neměla ani peculium, ani monogamní erotické svazky. Pohlavní styk byl jakousi prostitutí pod dohledem. S prémiemi otrokyním za odchov dětí: za tři odchované děti dostávaly od některých pánů svobodu. Z této praxe je právě vidět, jaké následky hrozily z toho, že tu chyběla monogamní rodina. Otrocká kasárna nebyla s to sama se reprodukovat, tj. nahrazovat mrtvé nově narozenými. K jejich doplňování bylo nezbytně neustále přikupovat otroky; agrární spisovatelé to také předpokládají jako obvyklou věc.

Antický otrokářský podnik požíral lidi jako naše vysoká pec požírá uhlí. Aby mohla otrocká kasárna

vyrábět pro trh, musel *nezbytně* fungovat *trh na otroky* a musel být pravidelně a vydatně zásoben lidským materiálem. Kupovalo se lacino; dobře se koupili zločinci a podobný levný materiál, jak doporučuje Varro s příznačným zdůvodněním: taková cháska prý bývá šikovnější („velocior est animus hominum improborum“ = neřadí mají hbitějšího ducha).

Provoz tedy závisel na pravidelném dovozu lidí na trh s otroky. Co však, až dovoz selže? Potom to musí otrockým kasárnám způsobit totéž, co by vysokým pecím způsobilo vyčerpání uhelných slojí. – A ten okamžik přišel! Tím se dostáváme k přelomu ve vývoji antické kultury.

5.

Sháníme-li se po události, od které bychom mohli datovat počátek zprvu skrytého a zanedlouho zjevného úpadku římské moci a kultury, každou německou hlavu asi hned neodolatelně napadne: teutoburská bitva. Skutečně je v této populární představě nějaké zrnko pravdy, ačkoli se nesrovnává s tím, jak se jeví římská říše za Trajana, kdy dosáhla vrcholu moci. Rozhodující ovšem nebyla bitva sama – podobných porážek na výpravě proti barbarům mohl utržit každý národ více. Rozhodující bylo, co s ní bylo spojeno: že Tiberius *zastavil dobovačné války* na Rýně a potom se Hadrián obdobně na Dunaji vzdal Dácie. Tehdy nastal konec expanzivních snah římské říše. Antická kulturní oblast dosáhla míru uvnitř a hlavně také navenek – a tím se scvrklo pravidelné zásobování otrokářských trhů lidským materiálem. Následkem toho byl patrně už za Tiberia *akutní* nedostatek pracovních sil. Dovídáme se, že dal zrevidovat ergastula statků, protože si velkostatkáři navzájem loupili lidi. Číhali nejspíš jako loupeživí rytíři podél cest, jenom-

že necíhali na peníze a na zboží, ale na pracovní síly pro svá pustnoucí pole. Vážnější byly chronické následky, které pomalu, ale jistě působily: výroba pomocí otrockých kasáren se nemohla dále rozvíjet. Muse-la upadat, když dovoz trvale vázl. To, že lidský materiál už nebyl tak laciný, zprvu patrně vedlo, jak se naznačuje v pozdějších agrárních spisech, ke zlepšování techniky přípravou kvalifikovanějších dělníků. Avšak když ve 2. století poslední útočné války, které už zcela nabyly rázu honu na otroky, skoncovaly, musely velké plantáže s neženatými a nemajetnými otroky mizet.

A že opravdu vymizely, a jak k tomu došlo, o tom se poučíme, srovnáme-li poměry, v jakých žili otroci ve velkých zemědělských podnicích, jak je líčí římstí spisovatelé, s jejich situací na statcích v době karolinské, jak ji poznáváme z instrukcí Karla Velikého pro císařské domény (*Capitulare de villis imperialibus*) a z klášterních inventářů téže doby. Otroky jako zemědělské dělníky nacházíme zde i tam, zde i tam jsou stejně bezprávní. A pán disponuje jejich pracovní silou stejně neomezeně. V tom tedy není žádný rozdíl. Převzaly se také mnohé detaily z římského patrimonía – např. starověká „ženská ubikace“ (*gynaikeion*) se pod názvem „*genitium*“ objevuje nadále. Jedno se však změnilo úplně: římské otroky jsme nacházeli v „komunistických“ kasárnách – *servus* doby Karlovy však jako chalupník povinný robotou žije v chatrči (*mansus servilis*) na kousku půdy, který mu pán propůjčil. Je *navrácen rodině* a k rodině má i *majetek*. Takto se otrok *oddělil od oiku* už v pozdní době římské. A opravdu, bylo to nevyhnutelné, otrocká kasárna by se sama nedoplňovala. Pán obnovil otrokovi jako dědičnému rabovi rodinu, aby si zajistil dorost a aby byl trvale zásoben pracovními silami, když už je nemohl přikupovat na otrokářském trhu, který zanikal a jehož poslední zbytky zmizely v karolinské

době. Starost o otrokovu obživu, která na plantážích pána zatěžovala, přenechal samotnému otroku. Takto vývoj pomalu, ale jistě probíhal a byl nesmírně významný. Vždyť to byla obrovská přeměna celé nejnižší vrstvy společnosti: vrátila se jí rodina a majetek. Zde můžeme pouze naznačit, jak byl tento vývoj souběžný s vítězným postupem křesťanství. V otrockých kasárnách by bylo sotva našlo půdu, ale nevolní afričtí malorolníci doby Augustinovy se k sektě ochotně připojovali.

Zatímco otrok společensky postoupil na robotujícího rolníka-nevolníka, kolón zase poklesl na poddaného sedláka. A to tím, že poměr k pánovi nabýval stále více charakteru *pracovního poměru*. Původně šlo pánovi hlavně jen o placení *renty*, třebaže se, jak jsme řekli, kromě ní odváděla také jistá pracovní výpomoc na statku. Ale už za raného císařství kladou agrární spisovatelé hlavní důraz na kolónovu *práci*. A to potom tím silněji, čím víc se nedostávalo práce otrocké. Africké nápisy z doby Kommodovy ukazují, že se tu kolóni změnili na robotníky obdařené půdou, povinné za to jistými službami. A k této *ekonomické* změně v postavení kolónů přibývá brzy i změna *právní*, formálně vyjádřená i tím, že se s kolónem jedná jako s pracovní silou velkostatku. Je připoután k půdě. Abychom porozuměli, jak k tomu došlo, vložíme sem krátkou odbočku do správního práva.

Římská správní organizace se koncem republiky a počátkem císařství opírala o městskou obec, o *municipium*, jako o administrativní základ, tak jako se antická kultura opírala o město jako o základ hospodářský. Území připojená do svazku říše se systematicky organizovala do městských obcí – v různém stupni státoprávně závislých – a správní statut *municipia* se tak rozšiřoval na celé území říše. Město je normálním nejnižším správním okrskem. Městské magistráty ručí státu za daně a za kontingent rekrutů.

Během císařské doby se však vývoj obrací. Velké statky s úspěchem usilují, aby se z obecních svazků *vyčlenily*. A čím víc se přibíráním vnitrozemského obyvatelstva posunuje těžiště říše na pevninu, tím více jí staví rekruty agrární obyvatelstvo vnitrozemí a tím určitější zájem mají pak starověcí „agrárníci“, velcí statkáři, o politiku. Jestliže je dnes v Prusku odpor proti „inkomunalizaci“ velkostatků do venkovských obcí, římské císařství se snažím o exkomunalizaci příliš nebránilo. Masově se vedle měst objevují „salty“ a „teritoria“ – správní okrsky, v nichž byl místní vrchností statkář, jako jím je v pruských „statkářských okrscích“ majitel rytířského panství. Odvod daní z teritoria předepsal stát statkářovi – a ten je eventuálně rozepsal na „poddané“ a vybíral je pak od nich. Také kontingent rekrutů byl předepsán statkářovi; sbírání rekrutů připadlo pak jako jiné veřejné úkony k tíži statku a decimovalo ovšem jeho pracovní síly – kolóny.

Tím byla urovnána cesta k právnímu připoutání panského kolóna k půdě.

Odhlédneme-li od zvláštních státoprávních poměrů, nebylo v římské říši všeobecné volné stěhování nikdy právně zaručeno. Vzpomeňme si jen například, jak samozřejmá je pro autora Lukášova evangelia představa, že je kvůli sčítání možné každého hnát do jeho domovské obce (origo), kam přísluší politicky a sociální podporou. Kristovy rodiče tedy do Betléma. Origo kolónovo je pak otrokářský okrsek jeho pána.

K tomu objevujeme velmi brzy i novou instituci, člověk je přinucen k plnění veřejnoprávních povinností. Za senátorem, který trvale chyběl na zasedáních, se jen úředně došlo. Zato s provinčním městským radním, dekurionem, který se vyhýbal povinnosti, se nadělalo méně okolků: byl policejně doručen obci. Často to bylo nutné, protože městský úřad v římské říši, který ručil za daně, nikoho příliš nelákal.

A jak později upadala a stírala se všechna právní pravidla, tento pŕuhon se záhy právně zahrnul mezi nároky o odevzdání, což byla stará forma žaloby o věc (vindicatio), a to se pak obce honila za prchajícími městskými radními asi jako za prchajícím obecním býkem.

Co platí o dekurionovi, platí tím spíše o kolónovi. Pokud měl pán vymíněnu robotu a zároveň byl vrchností, jeho povinnost robotovat se nerozlišovala od veřejných povinností. Jakmile by se kolón povinnosti vyhýbal, byl k ní donucen. Tak se postupem správní praxe stával robotníkem trvale vázaným ke statkářskému okrsku a tedy k panství, byl připoután k půdě. Jeho vztah ke státu se stal jaksi „zprostředkovaným“. Nad ním se teď bezprostředně tyčil „říšský orgán“ statkáře, „possesora“, který je za pozdního císařství a také za ostrogótského a merovejského království už ustálenou institucí. Namísto dřívějšího jednoduchého protikladu svobodných a nesvobodných začíná stavovské členění na lid a pány. Vývoj, v jednotlivých stádiích téměř nepozorovatelný, k tomu vedl, protože k tomu působily hospodářské poměry. Vývoj k *feudální společnosti* visel ve vzduchu už v pozdní římské říši.

Vždyť na takovém pozdně římském panství, kde se vedle sebe vyskytují dvě kategorie robotujících rolníků – nesvobodní (servi) s neomezenou povinností sloužit, a osobně svobodní (coloni, tributarii) s předepsanými dávkami v penězích a naturáliích, později víc a více v naturálních kvótách a mimo to, ne vždy, ale zpravidla, s jistou robotní povinností – je zřejmé, že před sebou už máme prototyp středověkého robotního dvora.

Za starověkých dopravních poměrů však vyrábět zboží *na odbyt* bylo nemožné. Podmínkou tržní výroby byla disciplinovaná otrocká kasárna. Rozhodně aspoň ve vnitrozemí, kde byly roztroušené rolnické chatrče, tržní výroba nutně ustala. Tenká dopravní vlákna

rozpředená po naturálním hospodářství chátrala a pomalu se trhala. Zřetelně to vyčteme už z posledního z význačných římských zemědělských spisovatelů, z Palladia. Ten doporučuje zařídit se pokud možno tak, abyste si na dvoře všechno obstarali vlastní prací, ve všem si stačili, nic nemuseli kupovat. Předení, tkaní i mletí a pečení obstarávaly ve dvoře odedávna samozásobitelsky ženy, nyní však na statku nevolní robotníci vykonávali kovářské, truhlářské, zednické a tesařské práce a nakonec všechny potřebné řemeslnické úkony. Tím ale nepočtená vrstva svobodných řemeslníků ve městě, pracujících ponejvíce za mzdu a za stravu, ztrácela ještě víc svůj částečný význam. Ekonomicky převažovalo panské hospodářství a to si krylo potřeby naturálně.

Krýt vnitřní dělbou práce všechny pánovy potřeby se stávalo rostoucí měrou hlavním ekonomickým účelem „oiku“. Velké statky se odloučily od městského trhu. Mnoho středních a malých měst tím ztratilo svou hospodářskou základnu: ekonomickou směnu práce a zboží s okolním venkovem. I temným, rozbitým sklem právnických pramenů z pozdního císařství zahlédáme, jak města upadají. Znovu a znovu horlí císařové proti útěku z měst, zvláště proti tomu, že possessorové opouštějí své domy ve městě a odstěhovávají se, že odnášejí obložení a zařízení domů na svá venkovská sídla.

6.

Finanční politika státu k tomuto úpadku měst stále silněji dopomáhá. Stát potřebuje stále více financí, ale získává si je čím dál více ze svého naturálního hospodaření. Fiskus je postupně více „oikos“, zásobovaný co nejméně z trhu a co nejvíce z vlastních prostředků. Tím ovšem překáží tvorbě peněžního jmění.

Z hlediska poddaných bylo dobrodiním, že se odstranil největší spekulantský obchod, nájem daní, a že místo toho dávky vybíral přímo stát. Racionálnější bylo asi i to, že dovoz obilí na lodích, jejichž stavbu platil příděly půdy, provozoval stát, místo aby ho zadával podnikavcům. Finanční výhody přinášela i nápadně přibývajících monopolizace mnoha výnosných odvětví obchodu a také státní doly. Ale všechno to přirozeně brzdilo tvorbu soukromého kapitálu a jakoukoli tendenci k vytváření vrstvy, která by byla obdobou naší novodobé buržoazní třídy. A naturální finance převládly tím více, čím více se říše z konglomerátu měst vykořisťujících venkov, s hospodářským těžištěm na pobřeží a v pobřežní dopravě, proměňovala ve stát, který se snažil politicky přivtělit a organizovat vnitrozemské krajiny s jejich naturálním hospodářstvím. Státu tím nesmírně narůstaly výdaje, nemohl je krýt z peněžních zdrojů, na to tvořil obchod příliš tenkou slupku. Do státních financí musel nevyhnutelně pronikat *faktor naturálního hospodářství*.

Dávky odváděné z provincií byly odjakživa větším dílem dávky v naturáliích a v obilí; jimi se plnila státní skladiště. Za císařství se i průmyslové výrobky, které vláda potřebovala, stále méně kupovaly nebo najímaly a stále více se opatřovaly tak, že se městským řemeslům předpisovaly dodávky in natura. K tomu účelu se řemesla často organizovala do povinných cechů. Nuzný svobodný řemeslník byl nucen stát se fakticky dědičným příslušníkem cechu.

Každého naturálního příjmu užil fiskus na odpovídající naturální výdaje. Jmenovitě musel naturálně uhradit dvě hlavní položky v rozpočtu výdajů: *úřednictvo* a *armádu*. Jenomže tady naráželo naturální hospodářství na své meze.

Velkému vnitrozemskému státu lze trvale vládnout jen pomocí placeného úřednictva. Starověké městské státy se bez něho obešly. Mzda státních

úředníků za Diokleciánovy monarchie byla do značné míry mzda v *naturáliích*, vypadala asi tak jako hodně zvětšený deputát pro nádeníka na dnešním meklenburském statku. Několik tisíc měřic obilí, jistý počet kusů dobytka, příslušné množství soli, oleje atd., zkrátka všechno, co úředník potřeboval k obživě, ošacení a ostatnímu živobytí, dostal ze státního skladu a k tomu jen poměrně skromné kapesné v hotových. Ale i při této zřejmé tendenci k naturální výplatě vyžadovalo udržování početné úřednické hierarchie nemalé peněžní výdaje v hotovosti. A to platilo v ještě větším rozsahu o krytí vojenských potřeb říše.

Vnitrozemský stát s ohroženými hranicemi potřeboval *stálé vojsko*. Staré vojsko občanské, sešikované hlavně z vlastníků půdy, povinných se sami vystrojiti a dostavit, změnilo se už koncem republiky ve vojsko rekrutované z proletářů a vyzbrojené státem. A o takové vojsko se opírali císařové. Doba císařská pak vytvořila vojsko z *povolání*, nejen fakticky, ale i právně stálé. Aby ho mohla mít, potřebovala dvojí: *rekruty* a *peníze*. Však právě proto, že potřebovali rekruty, omezovali kapitalističtí panovníci ve století „osvěceného absolutismu“, Fridrich II. nebo Marie Terezie, velkopodnikání v zemědělství tím, že zakazovali vyvlastňování rolníků. Nedělali to z humanitních důvodů a z lásky k rolníkovi. Chráněn nebyl rolník jako jednotlivec – toho mohl pán směle vyhnat, jen když na jeho místo posadil jiného. Důvod byl spíš takový: jestliže měli být podle Fridricha Viléma I. „zbyteční selští chlapi“ zásobou pro rekrutýrku, muselo jich tak být dostatek. Proto se zakázalo snižovat daný počet rolníků zábořem selských usedlostí, což by ohrozilo odvodů do armády a vyliďňovalo venkov. Z podobných důvodů zasahovali i císařové do poměrů kolónů a zakazovali např. zvyšovat jim břemena.

Na druhé straně merkantilističtí panovníci usilovně podporovali velké manufaktury, protože „zaldňu-

ji“ státní území a – zadruhé – přinášejí do země *peníze*. Fridrich II. Veliký sledoval zatykači nejen vojenské zběhy, ale i zběhlé dělníky a – továrníky. To římsší císařové *nemohli*, protože velkopřůmysl se svobodnou prací, vyrábějící pro trh, neexistoval a nemohl vzniknout. Naopak, jak upadala města a doprava a jak se všechno vracelo k naturálnímu hospodářství, ztrácela země postupně i schopnost vymáhat zvyšující se peněžní daně. A poněvadž po vyčerpání trhů s otroky nastal i nedostatek pracovníků, stal se odvod branců mezi kolóny břemenem, které ruinovalo velkostatky. Však se mu také hleděly všemožně vyhnout. Z upadajícího města mnohdy utekl branec na venkov a nabídl se tam za kolóna; possesor tísněný nedostatkem dělníků měl totiž zájem pomoci mu od vojny. Poslední císařové se potýkali s únikem občanů na venkov právě tak, jako se poslední Hohenštaufové potýkali s útekem poddaných do měst.

Dopad nedostatku rekrutů zřetelně vidíme na vojsku císařského Říma. Od vlády Vespasiánovy je z vojenských odvodů vyňata Itálie. Od vlády Hadriánovy se už kontingenty nemísí a kvůli úspoře nákladů se k oddílům odvádí pokud možno z obvodu jejich posádky – první předzvěst rozpadu říše. Ale ještě dál: sledujeme-li po několika století nacionále propuštěných vojáků, ukáže se, že za tu dobu stoupl počet těch, u kterých se uvádí, že se narodili „v táboře“ (*castrenses*). Z několika málo procent až skoro na polovinu celkového počtu. Jinými slovy, římské vojsko se stále větším dílem „vyrábělo“ samo. Tak jako neženaté kasárenské otroky vystřídali rolníci v klínu svých rodin, tak také vystřídali – aspoň zčásti – neženaté kasárenské či správněji táborové vojáky žoldnéři z povolání žijící ve vojenském manželství, fakticky dědiční. A když se vojsko stále více rekrutovalo z barbarů, sledoval se rovněž cíl ušetřit pracovní síly ve vlastní zemi, především pracovní síly na velkostatcích. Na-

konec se začala zajišťovat ochrana hranic čistě v duchu naturálního hospodářství tak, že se půda propůjčovala barbarům za povinnost sloužit ve válce. Této formy, vzdálené předzvěsti léna, se užívalo stále častěji. Vojsko ovládající říši byla pak barbarská horda, která neměla žádné vztahy k domácímu obyvatelstvu. Vítězný vpád barbarů *zvenčí* se tedy v první chvíli provinciálům říše jevil, jako když se jen vyměnila posádka. Vždyť ti barbari už přejali i římský způsob táboření. Zdá se, že v Galii se barbarů nebáli jako dobyvatelů a místy je tam vítali jako osvoboditele z útisku římské správy. A bylo to pochopitelné.

Postavit vojsko ze zdrojů vlastního obyvatelstva bylo pro stárnoucí říši těžké. Avšak ještě tížeji dolehaly na národy upadlé do naturálního hospodářství daně v penězích, bez nichž pohříchu nelze udržovat žoldnéřské vojsko. Celé státnické umění se stále víc točilo kolem shánění peněz a stále zřetelněji se ukazovalo, že possessori, produkující v podstatě jen pro svou spotřebu, nejsou ekonomicky schopni platit daně. Ano, kdyby jim byl takhle císař řekl: „Nuže, ať vám kolóni ukovou zbraně, vsedněte na koně a braňte se mnou hroudu, která vás živí,“ – toho by ekonomicky schopni byli. Ale to bychom už byli ve středověku u feudálů. Skutečně, v pozdním Římě směřoval vývoj k *feudálnímu* rozvrstvení společnosti a k feudálnímu pojetí vojny – v době stěhování národů jen načas a místy dal příležitost kolonizačnímu rolnickému vojsku – ale v karolinské době byl už zhruba dovršen. Jenomže s feudálním rytířským vojskem lze sice dobývat cizí koruny, hájit pomezí nevelkého teritoria, ale nelze s ním zabezpečit jednotu světové říše a držet na sta mil hranic proti dobyvatelům hladovějícím po půdě. Proto nebylo možné v římské době přejít k tomu pojetí vojska, které by odpovídalo naturálnímu hospodářství, jež se stávalo základnou společností. Proto se musel Dioklecián pokusit o reorga-

nizaci státních financí na principu jednotné *peněžní* daně a město zůstalo až do konce oficiálně základní jednotkou státního organismu. Ale ekonomický podklad širokým masám v římských městech stále víc mizel. V zájmu státního aparátu, který potřeboval peníze, seděla města jako pijavky na základně, po které se rozprostřela síť statkářských panství. Nutným politickým důsledkem pozvolného mizení komunikace a převahy naturálního hospodářství byl rozpad říše. V podstatě znamenal jen to, že odpadl správní aparát a tím i politická nadstavba peněžního hospodářství, která se k ekonomické základně tvořené naturálním hospodářstvím už nehodila.

7.

Když za půl tisíciletí pozdní vykonavatel Diokleciánovy závěti Karel Veliký opět probudil politickou jednotu Západu, učinil tak výhradně na základě naturálního hospodářství. Kdo četl instrukci pro správce domén – proslulou *Capitulare de villis*, připomínající svou věcností a příkrostití nařízení Fridricha Viléma I. – má pro to nejlepší ilustraci. Vedle krále figuruje jako vrchní instance i královna: paní králova domu je jeho ministrem financí. A to právem. Při této „finanční správě“ se jedná hlavně o potřeby královské kuchyně a domácnosti, která je totožná s „královstvím“. A čím se disponuje a co mají inspektoři dodat na královský dvůr, je např. obilí, maso, tkaniny, pozoruhodné množství mýdla atd., zkrátka to, co král potřebuje pro sebe, pro své rodinné příslušníky, strážníky, státní služby. Např. též koně a povozy do války. *Zmizelo* stálé vojsko i placené úřednictvo a s ním také – daně. Dokonce i slovo „daň“. Své úředníky stravoval král u svého stolu a obdařil je pozemky. Z vojáků, kteří se sami vyzbrojují, má pak být definitivně rytířské voj-

sko a zároveň feudálně statkářský rytířský stav. Zmizela i interlokální směna zboží. Dopravní vlákna mezi samostatnými hospodářskými buňkami se zprétrhala, obchod degeneroval na úroveň vandrovní živnosti cizinců – Řeků a Židů.

Zmizelo i město – karolinské správní právo tento specifický pojem vůbec nezná. Nositeli kultury jsou panské statky, jimiž jsou vlastně i kláštery, politickými funkcionáři jsou páni statků, sám král – nadobro venkovský analfabet – je pán největšího statku. Jeho hrady jsou roztroušeny po venkově, proto nemá žádné sídlo. Je to panovník, který cestuje dokonce víc než dnešní panovníci, a to kvůli obživě. Táhne totiž od hradu k hradu a vyjídá, co pro něho shromáždili. *Kultura zvenkovštěla.*

Kruh ekonomického vývoje starověku se uzavřel. Jeho duchovní dílo je zdánlivě zcela zničeno. Spolu s komunikací zašla i mramorová nádhera antických měst a také duchovní hodnoty, které v ní pobývaly: umění a literatura, věda i vyspělé formy antického práva. A na statcích possesorů a seniorů dosud nezní minnesang. Chtě nechtě nás skličuje ten pohled, jak vývoj, směřující už jakoby k nejvyšším metám, ztratil svou materiální základnu a prostě se zhroutil. Leč jaký děj se to před námi vlastně mohutně odehrává? V hloubi společnosti se udály a musely se udát organické strukturální změny, které přece vcelku znamenají úžasné ozdravení. Masa nesvobodných získala opět rodinu a soukromý majetek; pozvedla se pozvolna z postavení „mluvícího inventáře“ opět mezi lidi, jejichž rodinnou existenci opatřilo vzrůstající se křesťanství pevnými morálními zárukami. Už i agrární zákonodárství pozdního Říma uznávalo v nebyvalé míře soudržnost nevolné rodiny. Část svobodného obyvatelstva ovšem zároveň upadla fakticky do poddanství a vybraně vzdělaná antická aristokracie do barbarství. Kulturní vývoj se v antice narůstáním

otrocké práce dostával na základnu naturálního hospodářství a tato základna bujela tím víc, čím větší majetkovou diferenciací vlastnění otroků vytvářelo, až nakonec po přesunu politického těžiště z pobřeží do vnitrozemí a po zastavení dovozu otroků vnutila svou strukturu, spějící k feudalismu, i nadstavbě, která provázela původně obchodní ekonomiku. Tu pak bylo odhozeno ztenčené roucho antické kultury a duchovní život západního lidstva se pohroužil nadlouho do temnoty. Jeho pád však připomíná onoho obra z řecké báje, který nabýval nové síly, když spočinul na prsou matky Země. Pravda, kdyby se tak některý ze starých klasiků probudil za karolinské doby, vzhlédl od svých pergamenů a vyhlédl z klášterní cely na svět, připadl by mu divný: ovanul by ho hnůj robotního dvora. Jenže klasikové teď spali zimním spánkem a spala celá jejich kultura, v klínu hospodářského života, který se stal venkovským. A ani minnesang a turnaje feudálů je nevzbudily. Teprve když na podkladě svobodné dělby práce a dopravy povstalo ve středověku zase město, a když pak přechod k národnímu hospodářství připravil občanskou svobodu a rozbil svazky poutající lidi k vnějším i vnitřním autoritám feudální éry, teprve tehdy povstal starý obr v nové síle a vyzvedl také duchovní odkaz starověku na světlo moderní měšťanské kultury.